

о. Тарас КОБЕРИНКО

Серед діячів Української Церкви маємо виняткову кількість видатних особистостей, котрі не лише присвятили себе служінню Богові, але й зуміли піднести такі галузі нашого буття, як наука, освіта, культура. У XVII-XVIII ст. в досить складних для України та Української Церкви умовах, саме священнослужителі розбуджували в українському народі свідомість своєї нації, закладали такі важливі суспільні інституції як школи, театри, наукові осередки. Аналогів до цього феномену немає в жодній країні Європи.

На цьому загальному тлі одне із важливих місць належить святителю Дмитру Тупталу – митрополиту Ростовському – предтечі Григорія Сковороди. Святитель належав до тих передових українських великих духовних мужів, що, за висловами Івана Огієнка, вели вперед розвій Української Церкви і залишили плідні сліди своєї видатної праці в кожній закутині українського релігійного й культурного життя (І. Огієнко. Святий Димитрій Туптало. Макарів, 2001. – С. 7).

Це одна із тих особливих постатей в українській історії та культурі, значення котрої буде розкрито, можливо, нашими нащадками, ми тільки намагаємось наблизитись до його величі. На жаль, ім'я цього нашого видатного земляка нині майже забуто. Сталося так, що, в силу російського самодержавного православного ідеологічного домінування упродовж двох століть, Димитрія, котрий з 58 років життя піввіку жив і працював в Україні, штучно перетворили в російського церковного і культурного діяча. При цьому стверджується, що найплідніший період його життя нібито припадає на останні «російські» вісім років, коли його було висвячено на митрополита Тобольського, а згодом поставлено митрополитом Ростовським. Подібні проросійські практикування ще більше посилюються, істотно зреформувавши справжню творчу біографію Д. Туптала. Після 1757

р., коли було проведено його офіційну канонізацію і Московська Православна Церква зачислила до лику своїх святих, він став першим святим синодального періоду. Але не тільки в цьому причина. Певна вина в пануванні деформованих оцінок творчої спадщини святителя падає і на українських церковних і світських дослідників. Сьогодні майже ніхто з них не займається ґрунтовним богословським, релігієзнавчим, культурологічним дослідженням спадщини українського просвітителя. Не дослідженим у багатьох аспектах залишається й головний твір його життя – книга «Житій святих». Це «знаменита й одинока українська антологія агіографій». За даними Я. Янковської, дослідниці Туптала, творча спадщина митрополита могла б сягати тридцяти томів по 600-700 сторінок кожний.

Отож, Дмитро Туптало, чернець-подвижник, людина енциклопедичних знань, талановитий проповідник, письменник, церковнослов'янська мова і стиль котрого були, за словами Філарета Гумілевського, зразком витонченості. Автор і укладач однієї із найпопулярніших протягом двох століть книг для церковного і сімейного читання Четїї – Міней – народився 11/17 грудня 1651 року в сім'ї козацького сотника Сави Григоровича Туптала, у місті Макарів, що під Києвом. Матір його звали Марією, а дитині при хрещенні дали ім'я Данило. Батько Данила, сотник Сава, був дуже побожною і благочестивою людиною, був ктиторм Кирилівського монастиря. У 1662 році молодий Данило вступив у Київську Могиллянську академію, ректором якої був Йоакимій Галятівський – автор першого у Східній Європі підручника з гомілетики «Ключ розуміння», один із найосвіченіших православних проповідників і педагогів того часу. Ядро тогочасної духовної України склали випускники та викладачі Києво-Могиллянської академії, котрі задавали тон у численних напрямках самоутвердження у ліквідації духовної перерваності, заподіяної татаро-монголами, та зведенні мостів з культурами Сходу і Заходу. Особливо показовим для Київської колегії було те, що в ній, починаючи ще від Петра Могили, долалася ненависть до всього іноземного, торувалась дорога до широкої освіти й науки. Інтелектуальне та духовне зростання Дмитрія проходило в середовищі таких постатей, як Лазар Баранович, Мелетій Дзик, Інокентій Гізель, І. Монастирський, погляди і суспільна позиція яких мала великий вплив на Дмитрія. У 1668 році 18-літній Данило вступає у Кирилівський монастир, постригається у ченці і приймає ім'я Дмитрій. На молодого ченця авторитетно впливав ігумен монастиря, Мелетій Дзик, котрий був активним поборником незалежності українського православ'я. Не зайвим буде підкреслити те, що для того, щоб клопотати про відродження інституції українських митрополитів (в монастирських богослужіннях не згадували містоблюстителю – ставленика Москви), публічно відстоювати давні права українського духовенства в умовах російського поневолення, треба було мати неабияку громадянську мужність. Молодий чернець Дмитрій поділяє переконання свого духовного наставника.

Після чернечого постригу св. Дмитрій упродовж тридцяти років проживав і проповідував у різних українських й білоруських монастирях, проводячи життя в молитві, пості, читанні і праці над проповідницькими, богословськими творами. У 1701 році

Димитрія, на той час відомого гетьманського проповідника, богослова, ігумена було поставлено в архиереї і призначено на митрополита Тобольського. Проте Туптало не радів навіть своїм найвищим посадам Тобольського, а згодом Ростовського митрополита. «Не радів, бо добре знав, що єпископство – це найтяжчий тягар, який Господь кладе на плечі людини!» Але це не був поклик його душі, його тягнуло до самотності, тиші, які були найкращими приятелями його богословської і проповідницької творчості. Прибувши у Ростов у 1702 році, за призначенням Петра I, Димитрій познайомився із російським духовенством, вжахнувся від цілковитого невігластва і відсутності внутрішнього благочестя. «Недбалі іереї, – говорить він у своєму повчанні до священників, – лінуються ходити до убогих, хворих для сповіді і причастя, а ходять лише до багатих, і чимало бідняків помирає без Святих Таїн...». В одному селі він запитав тамтешнього священника: «Де в тебе животворящі Христові Тайни? Піп не розумів мого слова. Тоді один із священників запитав: «Де запас?». Тоді піп взяв неохайну посудину й показав велику Святиню, яка зберігалась в ній у недбальстві. Пречисті Христові Тайни тримає священник не в церкві на престолі, а в себе серед блощиць, тарганів і цвіркунів, з якими він сам, і домашні його живуть і почивають». Щоб покласти край таким зловживанням, Димитрій написав декілька напоучувань духовним із настановами, як поводити себе, і вбачав необхідність покласти початок книжній просвіті. Він заснував у Ростові духовне училище, чи семінарію, котра поділялася на три класи і мала за Димитрія 200 учнів. Він утримував це училище з власних доходів, займався ним з великою любов'ю, сам перевіряв успіхи учнів, стежив за їхнім благочестям, викладав церковні науки, поведився з ними по-батьківському, і вони його дуже любили. Це був перший зразок семінарії у Російській Церкві. Окрім загального неучтва, у Росії тяжіло ще інше зло – розкол – і проти цього зла вважав своїм обов'язком виступити Димитрій. Він написав великий твір: «Розшук про розкольницьку бриневську віру».

«Окаянні наші часи! Не знаю, за кого й взятися потрібніше: за сіячів, чи за землю, за іереїв, чи за серця людські? Сіячі не сіють, а земля не приймає. Іереї не дбають, а люди блукають».

Як святим було життя митрополита Димитрія, так блаженною була й смерть святителя. Життя закінчив у своїй келії в 1709 р. Його знайшли померлим на колінах, схиленим у молитві. Ховав святителя митрополит Стефан Яворський, з котрим був дуже близький св. Димитрій. «Останнім письменником, що мав величезне знання для всієї православної та Південної Європи» назвав Д. Туптала академік Д. Ліхагов.

Джерельна база дослідження історії української моралі XVII ст. є доволі специфічною, позаяк спеціальних трактатів, присвячених етиці, на той час ще не існувало. Навчальні курси етики, що читалися в Києво-Могилянській академії, відомі лише з кінця XVII – першої половини XVIII ст. Моральне вчення розвивалося не у філософській, а в

богословській течії та церковному проповідництві. Тому, спираючись на проповіді та інші богословські твори Д. Туптала, можна простежити розвиток української моральної думки XVII ст. Проповідницька діяльність митрополита пов'язана з цілою добою оригінального українського «казнодійства», у якому прагнулось зберегти кращі національно-релігійні традиції слів, повчань, казань ще зі староруської доби. Хоч проповіді Туптала характеризувались тогочасною класично-схоластичною структурою (вступ, основна частина, закінчення), проте він прагнув зберегти і розвинути в Україні цю традицію і мистецтво, як важливу форму утвердження християнства, живого спілкування, виховання і освіти. Проповіді Туптала стали гідним продовженням слів-проповідей Іларіона, Тодозія Печерського, Якова-Мниха, Клима Смолятича, Кирила Турівського – засновників української духовної традиції. Саме проповіді, на думку В. Климова, були певним суспільним зрізом, що віддзеркалював стан духовності народу. Цим вони були цінним барометром духовно-культурного розвитку українського суспільства. Адже саме морально-етичне навчання Туптала проходить у контексті літургійної проповіді: слова і таїнства, які, згідно з отцями, є головним джерелом і початком всього християнського життя. У листі до Стефана Яворського Туптало пише: «...бажав би певні корисні повчання писати, щоб читача моральності навчити». Подібне читаємо в листі до Полікарпова: «Намір наш не стільки в історіях заглиблюватись, скільки в мораліях повчання, а історії що в Біблії лише коротко замість теми викладаю і від них, як від джерела струмки, моралії виводжу». Саме зі слова Божого, а не з роздумів над природною етикою, зроджуються зразки поведінки. Бути християнином, жити як християнин – в цьому сенсі слідують моральні повчання святителя, який не був «моралістом» в сучасному, схоластичному сенсі цього слова, адже в тих віках не існувало ще морального богослов'я. Він – проповідник, який живе так, як вчить.

На його думку: «Слово без взірця добродісного життя не є дієвим, дієвішим – каже він – є голос діла, ніж голос слова» (Д. Туптало «Алфавіт духовний»). Тому для Туптала моральним правилом є, щоб «наставник сам те чинив, чого інших навчає». Цитуючи слова апостола Павла: «стань взірцем для віруючих», він повчає, аби християнин вдосконалювався у Христовій любові, щоб і без слів сам його приклад був наукою, дієвішою за слова, бо правилом життя для християнина є наслідування Христа в його людській подобі, згідно з покликанням кожного. Митрополит сповідує всупереч найжорсткішим випробуванням долі високу мораль духу, слова і діла та осуджує тих, що «глаголять мудро, а живуть бездумно, вчать добре, а живуть – зле». У його повчаннях відгомонам проходить старе латинське прислів'я: «*Verba docet, exempla trahunt*». У творі «Мудрі поради батькам» святитель зауважує: «Як батьки виховують дитину з малку, якому навчать її способу життя... в тому вона і залишиться на все життя. Ось чому з дитинства треба навчати добрим звичаям і ласкою і строгістю». Християнство представляється ним не як нова доктрина, але як стиль життя, який потрібно прийняти.

Характерною рисою моральних повчань святого Димитрія є їх закоріненість у текстах Святого Письма, яке було головним джерелом вираження християнського морального

вчення. Про це свідчить велика кількість цитат, досконало вплетених у текст проповідей, повчань чи житій святих. Це святоотцівська «методологія», яка в Слові Божому не шукала нормативних текстів, законів, заборон, в яких би авторитарно виражалась Божа воля. В очах отців Святе Письмо – це книга життя, тому одним із способів відчитання біблійного тексту, окрім дослівного і переносного, є й моральне. Саме так і навчав святий, актуалізуючи Святе Письмо в життя і в поведінку християн. Приводив до пізнання Божих істин та заохочував до переміни життя тих, котрі увірували.

Уподібненість до Христа – одна з улюблених тем українських проповідників, зокрема Дмитрія Ростовського. Ця ідея передбачала наслідування віруючими Ісуса Христа, «взорування» на Спасителя, як на моральний ідеал для доброго християнина. Ця традиція наслідування Христа віруючим у земному житті сягає новозавітніх часів раннього християнства. Зокрема, про це говорить апостол Павло (Еф. 5, 1. Сол. 1, 6). Згодом ця ідея набула розвитку в аскетичній традиції, а пізніше – у моральному богослов'ї. Для Туптала Христос є взором життя і поведінки християнина, а наслідування Його (уподібнення) – основою морального вдосконалення людини та суспільства. Наслідування Христа є моральним обов'язком усіх, без винятку, християн, незалежно від їх стану та статків. «Могут ся от Христа учити рицери, гетьмани, полковники і всі люди», – говорить Туптало в одній з своїх проповідей.

У творі «Роздуми над образом і подобою Божою в людині» святий розглядає християнську досконалість у контексті чеснотливого і благочинного життя. «Якщо Божа досконалість є зразком і причиною людської досконалості, – говорить він, – то можна сказати, що останнє і є подобою Божою». Сенс людського буття вбачається в досягненні уподібнення до Бога. У полеміці зі старообрядцями святий навчає, що образ і подоба існують не в тілі, але в душі. «Душа, будучи єдиною, володіє потрійною властивістю, за образом святої Тройці, пам'ять – Бог Отець; розум – Бог Син; прояв волі – Бог Дух Святий». Розрізняючи образ і подобу, Дмитрій стверджує: «Подібність полягає в наслідуванні Божої досконалості, це подібність «кріпостю, благістю, незлобністю. Образ же є і в душі невіруючої людини, але подібність знаходимо лише в добродетельному християнинові. І коли християнин звершує смертний гріх, то він втрачає подобу а не образ». Згідно з Дмитром Тупталом, особливо людина уподібнюється до Бога в ділах милосердя, любові і співстраждання. Така уподібненість до Бога має свої ступені: благочестивий мирянин «подібний до Бога», монах зветься «преподобний», а Матір Божа у всіх людей «Преподобніша».

«Святість, – говорить святий, – виявляється не в зовнішніх виявах побожності або самобичування, але в істинній любові до Бога і ближнього». Усвідомлення християнства як релігії любові і милосердя й втілення духу його в повсякденному бутті – один із мотивів проповідництва Туптала. Турбота про слабких і убогих, допомога потребуючим,

підтримка тих, що у скорботах перебувають – вираз подвигу жертвовного служіння любові. Любов і милосердя, смиренномудреність і терпеливість – ось ті головні якості, що утворюють зміст розуміння святості в моральній свідомості Київської Церкви. Цим Туптало надає особливої риси моральної добротності, вищою метою якої є благо ближнього. У своїй сукупності все це спрямовано до здійснення життя, що надихається любов'ю до ближнього, а через нього – до Бога. Християнська любов, як навчає святитель, не опирається на самих філантропних раціях, але базується на головному онтологічному факті, що сам Бог – Любов, яку явив Єдинородний Син, Ісус Христос. Євангельський вислів: «Усе, що ви зробили одному з моїх братів найменших – ви мені зробили» (Мт. 25, 40) дає нову і глибшу мотивацію християнській любові: заради Христа бачити Його в кожному. Християнська добротність в любові має звершуватись заради Христа. «Ти кланяєшся Христові і б'єш Христа, тому що озлоблюєш і мучиш свого ближнього, гвалтуєш його і грабуєш, однімаєш у нього несправедливо набуток; ти молишся Христові й плюєш Йому в обличчя, випускаєш з вуст лихі слова, докоряючи і засуджуючи свого ближнього.

Говорячи про чесноту милосердя, як одну із найважливіших християнських чеснот, проповідник закликав, пам'ятаючи діла Христові, допомагаючи бідним, хворим, нужденним «через вчинки милосердніє, чинячи ялмужни, хто чрез погоржине світа, багатств і слави его, хто чрез уставичние молитви, хто чрез живот Богомисленний, Учительський, Мученичій, Девическій». Милосердна людина має відвідувати та піклуватися про хворих: «Межи іншими цнотами милосердіє в себе замикаючими, і сею положил, аби ся не ленія людей хорих належати і їх ратувати». Адже сам «Христос посещая хорих». Піклуватись потрібно не лише про хворих, близьких приятелів, а навіть про слуг. «Взоруючись» на Христа: «краснейшого добротою паче всіх синів человеческих» віруючі повинні самі робити добрі справи. Чесноту милосердя святитель ставить навіть вище справедливості, яка стає головною етичною поставою християнина.

Хоч святитель закликає до збереження всіх чеснот, але особливо наголошує на тих, які можна назвати «чеснотами Агнца», а саме: незлобність, смирення і терпіння. Вони характерні для київського благочестя, яке, за словами о. прот. І. Гаваня, має своє джерело в культурі «кенотичного» Христа. Саме у світлі «кенотичності» стають зрозумілі слова Пастиря: «Воїстину гірка ця чаша терпіння, проте цілюща... Чаша скорбот і бід, яку, за Божим допустом, наповнюють нам недруги наші і велять нам її пити – гірка, але якщо ми її вип'ємо заради любові до Бога, терпеливо і люблячи ворогів наших, то вона перетвориться для нас у вічну солодкість і принесе душам нашим вічне благо» (Повчання друге, у 19 неділю).

«Кеноза» Христа, виявлена в страстях, займає особливе місце у писаннях Туптала. Тема «страстей Христових» була досить популярною у XVII ст. серед українських

проповідників, і не лише у Туптала. Подібно навчає ще один український казнодій, Антоній Радивилівський, котрий говорить, що вірні, аби досягти Царства Небесного, мають постійно пам'ятати про Христові страждання, позаяк за допомогою цього християнин уникає земних спокус та робить богоугодну справу: «Ми мисли наши от земних аффектов або пожадливоростей оттявши, яко подноги под Крест Христов постелимо, проминаючи о его невинне для нас поднятих муках. Бо немали лепшого і приємнішого Христови услуг показане, яко уставичне мислити о страстях его».

Тематика страстей Христа набуває поширення в західній духовній літературі в XIII ст., але, як бачимо, має вона своє місце і в українській благочесності та богословській думці. Для святителя роздуми над страстями Христовими є виявом любові до стражденного Христа. «Подивімось – говорить він – у п'яти ран Господніх любити праведних і милувати грішних. Станемо на праведний шлях і залишим земний шлях... Накінець біля ран серця Христового навчимося любити не тільки друзів, але й ворогів».

«Нехай серця наші не відлучаються від ран Твоїх пречистих, допоки не вселимося ми в наш гріб. Бо що має бути бажаніше від пречистих Твоїх ран, коли очима слізною споглядаємо, вустами любовно торкаємось, а серцем солодко цілуємо» (Плач на погребення Христове).

Святитель благоговіє перед страстями Господніми, вказуючи на серце Христове як джерело багатств невимовних. «Списом проколоне серце, яке було началом і джерелом всякої любові, зранено серце жалісливе, милосердне до страждених співчутливе. Світ зранив Христове серце за те, що полюбив Він його усім серцем. Так Бог полюбив світ, що й серця свого не пощадив заради нього».

У контексті страждань Христа, святитель показує грішника, як того, хто розпинає Христа знову, стає учасником «темного» діла ворогів Христа, а тому й гріх сприймається як неприйняття любові Христової. «Якщо трапиться з нами якась гріховна боротьба, зведімо очі до ікони Розп'яття Христового і скажімо так: ось Господь наш за цей гріх, за це беззаконня був прибитий до Хреста; як же я посмію звершити це зле діло і вдруге розп'яти Сина Божого (Поучення на Топину неділю). Цими висловами святитель стверджує, що як все життя Христа, так і страждання Його служать нам прикладом: «Всі наші хрести – повчає він – коли людина заради Христа і любові Божої терпеливо несе їх, то тим вона співстраждає з Господом».

Аналізуючи богословську спадщину святителя Дмитрія, ідеї якого внесли потужний морально-етичний імпульс у Київське богослов'я, показують його як людину совісті і честі, людину високої самосвідомості. Проповіді, повчання, слова Дмитрія, як і його нескінчена книга «Житій святих» створювали нову духовну ситуацію, нову релігійно-моральну атмосферу, в якій людське життя сповнювалось євангельськими мірками і ненав'язливою красою добродійства, яка сприяла подальшому розвитку Київської Церкви.

о. Тарас КОБЕРИНКО. *Морально-етичне вчення Дмитра Туптала в контексті української духовної традиції* // СЛОВО № 3 (47) 2011, с.51-54